

راه‌حل‌های فقهی استفاده از کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا

حجت‌الاسلام والمسلمین سیدعباس موسویان*

چکیده

صنعت بانکداری متناسب با نیازهای جامعه، ابزارهای جدیدی ارائه می‌کند، یکی از این ابزارها کارت‌های اعتباری است، بانک‌ها و مؤسسه‌های مالی، کارت‌هایی را در اختیار مشتریان می‌گذارند تا آنان کالاها و خدمات مورد نیاز خود را بدون پرداخت پول نقد، خریداری کنند.

استفاده از کارت‌های اعتباری موجب صرفه‌جویی در وقت، دقت در محاسبات، امنیت و آسایش روحی دارنده کارت می‌شود که این‌که در اقتصاد ملی از هدررفتن هزینه‌های جمع‌آوری و امحاء اسکناس‌های کهنه و چاپ اسکناس‌های جدید می‌شود.

مزایای متعدد کارت‌های اعتباری باعث گسترش روزافزون آن‌ها در جامعه می‌شود به طوری که پیش‌بینی می‌شود در آینده‌ای نزدیک جانشین تمام عیار اسکناس گردد.

از آن‌جا که خاستگاه اصلی کارت‌های اعتباری کشورهای غربی است روابط حقوقی حاکم بر معاملات کارت‌های اعتباری در مواردی منتهی به ربا و خلاف شرع می‌شود، بر این اساس ضرورت دارد راه‌حل‌های فقهی برای استفاده از کارت‌های اعتباری پیدا شود، در این راستا محققان و کارشناسان بانکداری اسلامی با استفاده از قراردادهای مجاز فقهی چهار راه‌حل پیشنهاد کرده‌اند:

۱. طراحی کارت اعتباری براساس قراردادهای بیع و حواله و جریمه تأخیر تادیه؛
۲. طراحی کارت اعتباری براساس قراردادهای بیع و جعاله و جریمه تأخیر تادیه؛
۳. طراحی کارت اعتباری براساس قراردادهای بیع نسبه، ضمانت و وکالت؛
۴. طراحی کارت اعتباری براساس خرید و فروش وکالتی.

بررسی و مقایسه راه‌حل‌های فوق نشان می‌دهد در مجموع راه‌حل چهارم از اطمینان فقهی بالاتری برخوردار است.

واژگان کلیدی: کارت اعتباری، بیع، حواله، جعاله، ضمانت، وکالت، بیع وکالتی.

مقدمه

صنعت بانکداری برای پاسخ به نیازهای جامعه، هر روز گامی به پیش می‌گذارد و ابزارهای نوی ارائه می‌کند، یکی از این ابزارها، کارت‌های اعتباری است. بانک‌ها و مؤسسه‌های پولی و مالی، کارت‌هایی را در اختیار مشتریان معتبر قرار می‌دهند تا آنان بدون احتیاج به همراه داشتن پول نقد، کالاها و خدمات مورد نیاز خود را از فروشگاه‌ها و مراکز خدماتی خریداری کنند و در پایان ماه، طبق ضوابط مؤسسه ناشر کارت، قیمت کالاها و خدمات خریداری شده را بپردازند.

استفاده از کارت اعتباری افزون بر مزایای زیاد اقتصادی که برای دارنده کارت دارد مانند: صرفه‌جویی در وقت، دقت در محاسبات، عدم نیاز به حمل پول نقد، امنیت و آسایش روحی، به نفع اقتصاد ملی نیز هست، همه ساله حجم عظیمی از اسکناس‌ها دست به دست مردم می‌چرخند و به تدریج کهنه می‌شوند، اسکناس‌های کهنه علاوه بر مشکلات بهداشتی هر ساله هزینه سنگینی را برای جمع‌آوری، امحاء و تجدید چاپ بر دولت تحمیل می‌کنند که استفاده از کارت‌های اعتباری از این هزینه‌ها جلوگیری می‌کند.

مزایای متعدد استفاده از کارت‌های اعتباری برای دارندگان کارت‌ها، بانک‌ها و مؤسسه‌های ناشر و دولت‌ها باعث شده، در جوامع پیشرفته استقبال خیلی خوبی از این کارت‌ها بشود به طوری که طی چند دهه گذشته به کارگیری این کارت‌ها در معاملات گسترش یافته و حجم عظیمی از مبادلات را به خود اختصاص داده است و پیش‌بینی می‌شود در آینده‌ای نزدیک جایگزین کامل اسکناس شوند (اسماعیلی، ۱۳۸۱: ص ۲۰).

از آن‌جا که خاستگاه اصلی کارت‌های اعتباری کشورهای غربی با نظام بانکی ربوی است، ماهیت حقوقی این کارت‌ها سازگاری لازم با فرهنگ و اعتقادات جوامع اسلامی ندارد، بر این اساس لازم است ابعاد فقهی و حقوقی آن‌ها مورد مطالعه و تجدیدنظر قرار گیرد تا بتوان در کشورهای مسلمان نیز از این کارت‌ها استفاده کرد. بر این اساس در این نوشتار ابتدا نگاهی به نحوه استفاده از کارت‌های اعتباری در بانکداری متعارف (ربوی) خواهیم داشت سپس راه‌حل‌های فقهی برای استفاده از آن‌ها در بانکداری بدون ربا را بررسی می‌کنیم.

کارت‌های اعتباری در بانکداری متعارف

در این قسمت به عنوان موضوع‌شناسی، با تعریف، عناصر تشکیل‌دهنده، کیفیت معامله، عواید صادرکنندگان و تحلیل فقهی معامله با کارت‌های اعتباری در بانکداری متعارف آشنا می‌شویم.

تعریف کارت اعتباری

کارت‌های اعتباری گاهی به معنای عام به‌کار می‌رود و معادل کارت الکترونیکی است که شامل کارت‌های خودپرداز، کارت‌های تلفن و خریدهای اعتباری می‌شود و گاهی به معنای خاص به‌کار می‌رود که این چنین تعریف می‌شود، «کارت اعتباری کارتی است که یک بانک یا نهاد پولی یا اعتباری صادر می‌کند و به دارنده آن امکان می‌دهد کالا یا خدمتی را بدون پرداخت وجه نقد و صرفاً با ارائه کارت، خریداری کند، سپس بهای آن‌ها را طی مدت زمان مشخصی به صادرکننده کارت بپردازد» (فرهنگ، ۱۳۷۱: ص ۴۴۹؛ رواس قلعه‌چی، ۱۴۲۰ق: ص ۱۱۰). مقصود از کارت اعتباری در این مقاله معنای خاص آن است.

عناصر تشکیل‌دهنده کارت‌های اعتباری

۱. صادرکننده کارت

بانک یا مؤسسه مالی به انتشار کارت‌های اعتباری اقدام کرده طبق ضوابط خاص، در اختیار مشتریان می‌گذارد. بانک یا مؤسسه ناشر افزون بر عملیات انتشار، با مراکز تجاری و خدماتی، قرارداد منعقد می‌کند که در صورت مراجعه دارندگان کارت، مطابق ضوابط و بدون مطالبه پول نقد، کالا و خدمات در اختیار آنان قرار دهد.

۲. دارنده کارت

هر شخص حقیقی یا حقوقی واجد شرایطی که با مراجعه به بانک یا مؤسسه مالی صادرکننده کارت، کارت اعتباری دریافت می‌کند تا بوسیله آن بتواند بدون پرداخت پول نقد، کالاها و خدمات مورد نیاز را بخرد و مطابق ضوابط قیمت آن‌ها را به صادرکننده کارت بپردازد.

۳. پذیرنده کارت

کلیه مراکز تجاری، خدماتی و مالی که براساس قراردادی با صادرکننده کارت توافق می‌کنند تا در صورت مراجعه دارندگان کارت، کالا و خدمات مورد نیاز آنان را فقط در قبال ارائه کارت، تقدیم کنند، سپس طبق قرارداد بهای کالاها و خدمات را از صادرکننده کارت دریافت کنند.

۴. کارگزار تهاتر یا تسویه

در مواردی که صادرکننده کارت می‌خواهد دایره پذیرش کارت را فراتر از منطقه و کشور گسترش دهد، نیازمند بانک و مؤسسات مالی است که نقش واسطه را در تسویه ایفا کنند. در این موارد، بانک یا مؤسسه مالی واسطه، با پذیرنده کارت (کسانی که صادرکننده کارت را نمی‌شناسند یا با او قراردادی

ندارند) قرارداد می‌بندد تا در مقابل اسناد دریافتی طبق مقررات، پس از کسر کارمزد، حساب او را بستانکار کند، سپس طبق قراردادی که با صادرکننده کارت دارد، از او بگیرد.

کیفیت معامله با کارت‌های اعتباری

به‌طور معمول، رابطه حقوقی بین عناصر تشکیل‌دهنده کارت‌های اعتباری قراردادهای بیع و حواله است، وقتی دارنده کارت کالایی را از فروشگاه می‌خرد، دارنده کارت بدهکار و فروشگاه طلبکار می‌شود، زمانی که کارت را در دستگاه نصب شده در فروشگاه (pos) قرار می‌دهد، فروشنده را برای دریافت قیمت کالا به صادرکننده کارت (بانک) حواله می‌دهد، بدین ترتیب بدهی از ذمه دارنده کارت به ذمه صادرکننده کارت منتقل می‌شود، با پرداخت بدهی توسط صادرکننده کارت، دارنده کارت (حواله‌دهنده) به صادرکننده کارت بدهکار می‌شود و طبق ضوابط کارت اعتباری، تا یک ماه (روز معینی از ماه) فرصت دارد بدهی خود از بابت قیمت کالاها و خدمات خریداری شده توسط کارت را به بانک بپردازد و چنان‌که تا یک ماه نتواند بپردازد یکی از حالت‌های زیر رخ می‌دهد.

۱. تقاضای تقسیط، در این حالت دارنده کارت با مراجعه به بانک اعلام می‌کند که توان پرداخت بدهی را به‌صورت یک‌جا ندارد و تقاضای تقسیط بدهی برای مثال به ده ماه می‌کند، بانک با افزایش مبلغی به‌عنوان بهره، بدهی را تقسیط می‌کند.

۲. جریمه، اگر دارنده کارت تا تاریخ معینی (برای مثال سه ماه) بدهی خود را نپردازد و تقاضای تقسیط نیز نکند، بانک طی اخطاری، اصل مبلغ بدهی را همراه با جریمه‌ای (که به‌طور معمول خیلی بیشتر از بهره تقسیط است) از دارنده کارت می‌گیرد یا از طریق وثیقه او وصول می‌کند.

عواید صادرکنندگان کارت‌های اعتباری

صادرکنندگان کارت‌های اعتباری مانند بانک‌ها و مؤسسه‌های مالی و اعتباری، افزون بر هزینه‌هایی که در قبال عملیات مختلفی چون چاپ کارت‌های اعتباری، مذاکره با مراکز تجاری و خدماتی و نصب دستگاه‌های مربوطه در مراکز فروش کالا و خدمت متحمل می‌شوند، منابع مالی خود را برای مدت زمان قابل توجهی در اختیار استفاده‌کنندگان کارت‌ها قرار می‌دهند. برای این منظور عوایدی را به شرح زیر برای خود در نظر می‌گیرند.

۱. حق عضویت

صادرکنندگان کارت‌های اعتباری در قبال صدور، تعویض و تمدید مدت کارت‌های اعتباری، مبلغی را به‌صورت حق عضویت از دارنده کارت دریافت می‌کنند. به‌طور معمول حق عضویت، مبلغی است که

در قبال اعطای حق استفاده از کارت از دارنده کارت دریافت می‌شود. برخی صادرکنندگان برای تشویق مردم، حق عضویت نمی‌گیرند.

۲. حق‌العمل تجاری

صادرکننده کارت اعتباری با مراکز تجاری و خدماتی به توافق می‌رسد که در قبال معرفی مشتری به آن مرکز، مبلغ مشخص یا درصد معینی از بهای فاکتور را به صورت حق‌العمل تجاری از تاجر دریافت کند، به عبارت دیگر بهای فاکتور خرید را بعد از کسر آن مبلغ یا درصد به تاجر بپردازد. به طور معمول حق‌العمل تجاری به عنوان اجرت واسطه‌گری و راهنمایی دارندگان کارت به مراکز تجاری و اجرت خدماتی که صادرکننده کارت به مراکز تجاری ارائه می‌کند مانند انتقال وجوه به حساب بانکی مراکز تجاری، نصب ماشین‌های محاسبه در مراکز تجاری و انجام ارتباطات تلفنی، دریافت می‌گردد.

۳. عوارض خرید

آن گروه از صادرکنندگان کارت‌های اعتباری که در قبال صدور یا تعویض و تمدید کارت حق عضویت نمی‌گیرند، در عوض در قبال اعطای حق استفاده از کارت اعتباری برای خرید کالاها و خدمات از مراکز تجاری، مبلغی را به صورت مقطوع (به ازای هر خرید) یا درصدی از فاکتور خرید را از مشتری (دارنده کارت) دریافت می‌کنند. این عوارض از جهت حقوقی می‌تواند قیمت اعطای حق استفاده از کارت یا قیمت خدمات ارائه شده از سوی صادرکننده کارت به مشتری باشد مانند خدمات پرداخت بدهی‌های مشتری، حسابداری ارقام بدهی‌ها و ثبت اسناد آن‌ها.

۴. بهره تقسیط

چنان‌که گذشت در صورتی که دارنده کارت تا یک ماه (طبق ضوابط کارت اعتباری) بدهی خود را به صادرکننده کارت نپردازد می‌تواند تقاضای تقسیط بدهی کند، صادرکننده کارت متناسب با مدت اقساط و نرخ بهره، بر مبلغ بدهی افزوده تقسیط می‌کند، به طور معمول نرخ بهره تقسیط بدهی کارت‌های اعتباری از نرخ بهره وام و اعتبارات عادی بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری بیشتر است.

۵. جریمه تأخیر

در صورتی که دارنده کارت طبق ضوابط کارت، بدهی خود را تا یک ماه تسویه و تقاضای تقسیط هم نکند، صادرکننده کارت علاوه بر اصل بدهی مبلغی را به عنوان جریمه می‌گیرد و به طور معمول نرخ جریمه خیلی بیشتر از نرخ‌های بهره حتی نرخ‌های بهره تقسیط است.

۶- عواید غیرمستقیم

به طور معمول کارت‌های اعتباری به‌ویژه با رقم‌های بالا، مخصوص مشتریان معتبر بانک‌ها و مؤسسات مالی است و اعطای این نوع کارت‌ها همانند اعتبار در حساب جاری بانک‌ها، امتیازی برای مشتریان فعال و خوش حساب است، در نتیجه، این کارت‌ها سبب فعال شدن حساب‌های مشتریان و افزایش موجودی آن‌ها نزد بانک‌ها و مؤسسات مالی می‌شود و آن‌ها می‌توانند از مانده حساب‌های مشتریان، بهره‌برداری سودآور بکنند.

تحلیل فقهی معامله با کارت‌های اعتباری

بررسی عناصر تشکیل دهنده، کیفیت معامله و عواید مالی صادرکننده کارت‌های اعتباری نشان می‌دهد که برخی از اجزای معامله و برخی عواید مالی از جهت فقهی مجاز و مشروع است، برخی ربا و نامشروع و برخی قابل بحث و اختلافی است.

در تبیین کیفیت معامله با کارت اعتباری گذشت که معامله ترکیبی از بیع و حواله است، بخش بیع آن کاملاً صحیح و مشکلی ندارد اما بخش حواله آن بین فقه شیعه و اهل سنت اختلافی است، به اعتقاد فقهای شیعه حواله به بری‌الذمه اشکالی ندارد در نتیجه دارنده کارت با اینکه نزد صادرکننده کارت موجودی (طلب) ندارد، می‌تواند بدهی خود به مرکز تجاری را به او حواله کند (امام خمینی، بی تا: ج ۲، ص ۲۸) اما بنابر فقه اهل سنت که مدیون بودن حواله شونده (محال علیه) را شرط صحت حواله می‌دانند، رابطه حقوقی بین آن‌ها نمی‌تواند حواله باشد و باید از رابطه حقوقی وکالت یا کفالت استفاده کرد یعنی بانک (صادرکننده کارت) در پرداخت بدهی دارنده کارت وکیل یا کفیل خواهد بود و بعد از پرداخت بدهی به تاجر، معادل آن را از دارنده کارت می‌گیرد (رواس قلعه‌چی، ۱۴۲۰ق: ص ۱۱۵).

بعد از تحقق معامله و پرداخت بدهی دارنده کارت توسط صادرکننده کارت به قرارداد حواله یا وکالت یا کفالت، اگر دارنده کارت تا یک ماه بدهی خود را با صادرکننده کارت تسویه کند، مشکل فقهی پیش نمی‌آید، اما اگر در مقابل افزایش بدهی تقاضای تقسیط و تمدید مدت کند از مصادیق روشن ربا نزد فقهای شیعه و اهل سنت است و اصولاً از مصادیق روشن ربای جاهلی است که خیلی از آیات

قرآن در تحریم آن نازل شده‌اند (بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۸۱ق: ص ۸۹) و اگر دارنده کارت تقاضای تقسیط نکند، چنان‌که گذشت مشمول جریمه تأخیر خواهد شد که از جهت فقهی محل بحث و اختلاف بین فقها است (موسویان، ۱۳۸۴: ص ۱۱) نسبت به سایر عواید مالی صادرکننده کارت اعتباری چون حق عضویت، حق‌العمل تجاری، عوارض خرید و عواید غیرمستقیم می‌توان مجوز فقهی داشت به این معنا که حق عضویت یا عوارض خرید (یکی از آن‌دو) بهای ارائه خدمات به دارنده کارت یا قیمت حق استفاده از کارت اعتباری است و حق‌العمل تجاری چنان‌که گذشت اجرت واسطه‌گری و پیدا کردن مشتری یا بهای ارائه خدمات به مراکز تجاری است، استفاده از مانده موجودی حساب‌های مشتری معتبر نیز بلامانع است چون یا مانده موجودی به ملکیت مشتری درمی‌آید (در حساب‌های جاری) و یا اجازه تصرف در آن‌ها را دارد.

راه‌حل‌های فقهی استفاده از کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا

منافع متعدد استفاده از کارت‌های اعتباری و گسترش روزافزون آن‌ها، اندیشمندان اسلامی و کارشناسان بانک‌های بدون ربا را بر آن داشته است تا با استفاده از معاملات مجاز شرعی به فکر استفاده از کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا بیفتند و در این راستا چندین راه‌حل پیشنهاد شده است، در این قسمت، به نقد و بررسی آن راه‌حل‌ها می‌پردازیم.

۱. طراحی کارت اعتباری براساس قراردادهای بیع و حواله و جریمه تأخیر تأدیه

مطابق این طرح، دارنده کارت کالاها و خدمات مورد نیاز خود را از مراکز تجاری و خدماتی طرف قرارداد کارت اعتباری می‌خرد سپس با قراردادن کارت اعتباری در دستگاه مربوطه، فروشنده را برای دریافت قیمت کالاها و خدمات به صادرکننده کارت حواله می‌دهد، صادرکننده کارت با پرداخت بهای کالاها و خدمات، حساب دارنده کارت را پیش خود بدهکار می‌کند و به او فرصت می‌دهد تا یک ماه (روز مشخصی از هر ماه) بدون هیچ افزایشی بدهی خود را به بانک بپردازد.

صادرکننده کارت ضمن قرارداد حواله شرطی به‌عنوان جریمه تأخیر تأدیه را می‌گنجاند، به این بیان که دارنده کارت (حواله‌دهنده) ضمن شرطی در قرارداد حواله متعهد می‌شود که چنان‌چه بدهی خود را به موقع به صادرکننده کارت (حواله‌شونده) نپردازد به ازای هر روز تأخیر مبلغ ... ریال جریمه بپردازد.

مطابق مصوبه نهصد و شانزدهمین جلسه شورای پول و اعتبار در مورخ ۱۳۷۸/۳/۲ بانک‌ها و مؤسسات اعتباری ایران مجازند برای برخی از مشتریان خود کارت اعتباری تحت عنوان «کارت بانک ویژه» صادر کنند، گرچه در این مصوبه به رابطه حقوقی فی‌مابین صادرکننده کارت با دارنده کارت و آن

دو با فروشگاه پذیرنده کارت تصریح نشده است لکن مفاد مواد مصوب و تبصره‌های مربوطه حکایت از روش فوق‌الذکر (بیع و حواله و جریمه تأخیر تأدیه) دارد.

مطابق ماده یک آن مصوبه، صادرکننده کارت، پرداخت وجه صورت حساب‌های دارنده کارت را به فروشگاه‌های طرف قرارداد متعهد می‌شود، مطابق ماده دو، دارنده کارت مکلف به تسویه بدهی ظرف مدت معین‌شده و در غیر آن صورت مشمول پرداخت وجه التزام نسبت به مدت و مبلغ به نحوی که در قرارداد پیش‌بینی شده است خواهد شد و مطابق ماده هفت، وجه التزام جزو درآمدهای صادرکننده کارت تلقی می‌شود و مطابق ماده ۱۴ عواید دیگری چون هزینه‌های صدور، تمدید، تعویض و ... برای صادرکننده در نظر گرفته شده است.

گرچه از تاریخ تصویب مصوبه شورای پول و اعتبار بیش از شش سال و از تاریخ اعلام رسمی آن به بانک‌ها (۱۳۸۰/۱/۲۶) بیش از چهار سال می‌گذرد تا به حال از میان بانک‌های ایران تنها بانک کشاورزی به صورت محدود و آزمایشی و بانک پارسیان به صورت گسترده اقدام به انتشار کارت‌های اعتباری کرده است، البته کارت اعتباری بانک پارسیان به روش دوم شباهت بیشتری دارد که توضیح آن می‌آید.

نقد و بررسی طرح اوّل

این طرح از جهت روابط حقوقی، کیفیت معامله و عواید صادرکننده کارت شباهت زیادی با کارت‌های اعتباری در بانکداری متعارف (ربوی) دارد، به بیان دقیق‌تر تنها مرحله تقاضای تقسیط از مراحل معامله کارت‌های اعتباری در بانکداری متعارف کنار گذاشته شده است و سایر روابط حقوقی، مراحل معامله و عواید صادرکننده کارت حفظ شده است.

اشکال عمده این طرح در مسئله جریمه تأخیر آن است. گرچه شورای نگهبان مسئله جریمه تأخیر تأدیه بدهی را به صورت شرط ضمن عقد تأیید کرده است (موسویان، ۱۳۸۴: ص ۱۷) لکن این ناظر به مواردی است که به صورت طبیعی قراردادها منتهی به تأخیر و جریمه نشوند، اما اگر قراردادها به گونه‌ای طراحی شوند که به صورت طبیعی اکثر آنها منتهی به تأخیر و جریمه شوند، شرط ضمن عقد، راهکاری برای ربا می‌شود شبیه عمل رباخواران اروپایی که در قرون وسطی در مقابل ممانعت کلیسا از رباخواری، اقدام به اعطای قرض‌های یک روزه کرده با قرض‌گیرنده شرط می‌کردند اگر بدهی را بعد از یک روز نیاورد به ازای هر روز فلان مبلغ جریمه خواهد شد، در حالی که طرفین قرارداد می‌دانستند قرض‌گیرنده قصد پرداخت یک روزه ندارد و در واقع این توافقی برای بهره به اسم جریمه خواهد بود. جالب این‌که در ماده هفت مصوبه شورای پول و اعتبار تصریح می‌کند: «وجه التزام جزو درآمدهای صادرکننده کارت می‌باشد» و در ماده چهارده از بانک ناشر کارت اعتباری خواسته شده اطلاعات مختلفی را به مشتری

ارائه کند، اولین و دومین آن‌ها مربوط به «نرخ وجه التزام» و «روش محاسبه وجه التزام» است. گویا تنظیم‌کنندگان مصوبه، شرط التزام را محملی برای گرفتن زیاده دیده‌اند و با آن ارتکاز طراحی کرده‌اند.

۲. طراحی کارت اعتباری براساس قراردادهای بیع و جعاله و جریمه تأخیر تأدیه

مطابق این طرح صادرکننده کارت اعتباری با دارنده کارت قرارداد جعاله منعقد کرده و متعهد می‌شود تا سقف اعتبار کارت اعتباری، بدهی‌های دارنده کارت (ناشی از خرید به وسیله کارت) را بپردازد و دارنده کارت متعهد می‌شود طبق ضوابط کارت اعتباری حداکثر تا یک ماه بدهی خود به صادرکننده کارت را بپردازد و در ضمن آن قرارداد متعهد می‌شود چنانچه در پرداخت بدهی به صادرکننده کارت کوتاهی کند به ازای هر روز تأخیر متناسب با مبلغ بدهی، مبلغ ... ریال جریمه بپردازد. در این روش زمانی که دارنده کارت، کالا یا خدمتی را از مراکز تجاری طرف قرارداد، خریداری می‌کند و کارت اعتباری خود را در دستگاه مربوطه قرار می‌دهد، بانک (صادرکننده کارت) طبق قرارداد جعاله، بدهی دارنده کارت را پرداخت می‌کند، سپس دارنده کارت مهلت دارد تا یک ماه بدون هیچ افزایشی، بدهی خود را به بانک بپردازد و چنانچه در پرداخت بدهی تأخیر کند، مطابق شرط ضمن قرارداد جعاله متناسب با مبلغ و مدت تأخیر، جریمه می‌پردازد.

نقد و بررسی روش دوم

تفاوت روش دوم با روش اول در جایگزین کردن قرارداد جعاله به جای قرارداد حواله است و تفاوت ماهوی با آن ندارد بنابراین همه مطالبی که درباره روش اول گفته شد به‌ویژه مسئله جریمه تأخیر و اینکه شرط جریمه مستمسکی برای گرفتن بهره می‌شود در روش دوم نیز مطرح است.

کارت اعتباری بانک پارسیان

از حدود سه سال پیش بانک پارسیان براساس قرارداد جعاله اقدام به طراحی کارت اعتباری کرده و در حال گسترش آن است در این قسمت نگاهی به ابعاد حقوقی این قرارداد داشته از حیث شرعی نقد و بررسی می‌کنیم.

عنوان قرارداد عبارت است از: «قرارداد جعاله برای صدور کارت اعتباری پارسیان» برخی ضوابط آن از این قرار است.

مطابق بند ۱-۱. کارت پارسیان برای برخورداری از خدمات کارت، خصوصاً انجام خرید و دریافت وجه نقد است.

مطابق بند ۲. «مشتري به عنوان جاعل، بانك را به عنوان عامل به حق توكليل به غير و همچنين با حق تعيين عامل ثانوي تعيين مي نمايد تا خدمات كارت را به مشتري ارائه دهد، مشتري قبول نموده اجرت عامل بابت خدمات ارائه شده به موجب اين قرارداد را به ترتيبی كه در بند ۸ درج گردیده بپردازد، بانك شركت تجارت الكترونيك پارسيان را به عنوان عامل ثانوي تعيين نموده و شركت مذكور با ارائه خدمات كارت به مشتري عهده دار كليۀ اختيارات و وظيفۀ محوله به بانك مي باشد».

مطابق بند ۴-۱. به مشتري اجازه داده مي شود معادل ۵۰٪ مانده اعتبار را از دستگاه های خودپرداز بانك به صورت وجه نقد دريافت كند.

مطابق بند ۴-۳. مبالغ خريدهای انجام شده از طريق كارت خوانها و همچنين مبالغ دريافتی از دستگاه های خودپرداز يا از طريق كارت خوانهای مستقر در شعب، دين مشتري به بانك محسوب مي شود و به طور خودكار و بلافاصله به حساب بدهی مشتري منظور مي گردد.
بند ۹ قرارداد ناظر به هزینه هاست كه به جهت حساسيت عيناً نقل مي شود.

۹. هزینه ها و كارمزد خدمات كارت

۹-۱. صدور كارت: كارت اعتباری آبی با اعتبار کمتر از ۱۰ ميليون ريال معادل بيست هزار ريال، كارت اعتباری نقره ای با حداكثر اعتبار بيست ميليون ريال معادل پنجاه هزار ريال، كارت اعتباری طلايي با حداكثر چهل ميليون ريال معادل نود هزار ريال.

۹-۲. ابطال تمير: برای قرارداد مبلغ ۱۰۰۰۰ ريال كه در اولين صورت حساب كارت اعتباری منظور مي گردد.

۹-۳. خريد: ۱٪ مبلغ هر خريد (حداقل ۱۰۰۰ ريال).

۹-۴. برداشت نقدي: ۲/۵٪ مبلغ برداشت تا تاريخ صدور صورت حساب كارت اعتباری.

۹-۵. تقسيط: ماهانه ۱/۵٪ به نسبت تعداد اقساط.

۹-۶. وجه التزام (جریمه عدم پرداخت صورت حساب كارت اعتباری در مهلت مقرر): ماهانه ۴٪ به

نسبت مدت تأخير پس از پايان مهلت پرداخت ۱۰ روزه صورت حساب كارت اعتباری.

توضيح: وجه التزام به كارمزدهای برداشت نقدي يا تقسيط اضافه نمی شود بلكه به جای آن محاسبه مي گردد.

در بند ۱۰-۴ آمده است، چنان كه بانك تحت هر عنوان اعتبار يا وجهی را اشتباهاً به حساب كارت منظور نمايد و مشتري آن را استفاده نمايد، مشتري مكلف است بلافاصله پس از اعلام بانك اعتبار يا وجه استفاده شده و خسارت متعلق را كه معادل ۳۰٪ در سال خواهد بود از تاريخ استفاده به بانك مسترد دارد.

نقد و بررسی کارت اعتباری بانک پارسیان

با صرف نظر از اشکالات فنی قرارداد جعاله که در برخی جاهای قرارداد به چشم می خورد مانند بند ۳ که به اشتباه بدهی دارنده کارت ناشی از اعتبار استفاده شده را نیز به عنوان «جُعَل» آورده است اشکالات محتوایی زیادی به قرارداد وارد است.

اول: کارت پارسیان به دارنده کارت اجازه می دهد با استفاده از کارت تا سقف ۵۰٪ اعتبار وجه نقد از دستگاه های خودپرداز دریافت کند که ماهیت استقراض دارد و طبق بند ۹-۴ معادل ۲/۵٪ تا تاریخ صدور صورت حساب کارت (یک ماه) هزینه می گیرد. روشن است که گرفتن این درصد در ماه چیزی جز ربا نخواهد بود هر چند اسم کارمزد بر آن نهاده شود چون کارمزد در صورتی معنا دارد که متناسب با کار انجام گرفته باشد نه ۲/۵٪ ماهانه روی مانده بدهی.

دوم: گرفتن ۱/۵٪ ماهانه (و به عبارت دقیقتر ۳۶٪ بهره سالانه^۱) برای تقسیط بدهی، چیزی جز افزایش مبلغ بدهی در مقابل تمدید مدت بدهی نیست و چنان که گذشت این از مصادیق روشن ربا است.

سوم: گرفتن ماهانه ۴٪ وجه التزام (و به عبارت دیگر ۴۸٪ در سال) پس از پایان مهلت پرداخت ۱۰ روزه از صدور صورت حساب چنان که گذشت راهکاری برای گرفتن بهره در قالب جریمه است. چهارم: پرداخت ۳۰٪ (مطابق بند ۱۰-۴) افزون بر مبلغ اعتبار آن هم در صورت اشتباه بانک، افزون بر اجحاف، مصداق ربا خواهد بود.

پنجم: گرفتن عوارض خرید معادل ۱٪ از مشتری افزون بر گرفتن هزینه صدور کارت و هزینه ابطال تمبر، مصداق اکل مال به باطل است چون، چنان که گذشت زمانی که بانک در قبال دریافت هزینه صدور حق استفاده از کارت را واگذار می کند دارنده کارت حق استفاده و خرید به وسیله کارت را پیدا می کند، حال اگر بانک افزون بر آن عوارض خرید دریافت کند محاسبه مضاعف و اکل مال به باطل خواهد بود.

۳. طراحی کارت اعتباری براساس قراردادهای بیع نسبه، ضمانت و وکالت

بعضی از محققان (اشفعی و شیخانی، ۱۳۷۷: ص ۸۵) طرحی را ارائه کرده اند که براساس آن فروشگاه ها و مراکز تجاری و خدماتی که حاضرند کالاها و خدمات خود را به صورت نسبه^۲ دفعی یا اقساطی به مشتریان بفروشند با بانک ها و مؤسسه های مالی صادرکننده کارت اعتباری قرارداد می بندند مبنی بر این که اولاً، بانک پرداخت بدهی مشتری در سررسید یا سررسیدهای مقرر را تضمین کند. ثانیاً، بانک مسئولیت پیگیری و اخذ مبلغ معامله را از طرف پذیرنده به عهده گیرد و با ارسال صورت حساب

1 تقسیط با ۱/۵٪ بهره ماهانه در محاسبات بانکی برابر با نرخ بهره ۳۶٪ در سال است چون پرداخت قسطی نصف پرداخت دفعی به حساب می آید، پس پرداخت قسطی با ۱/۵٪ ماهانه معادل با ۳٪ دفعی ماهانه و ۳۶٪ دفعی سالانه است.

به دارنده کارت و دادن فرصت مناسب، مبلغ معامله را از وی دریافت و به حساب پذیرنده کارت واریز کند. این امر می‌تواند به صورت دریافت کل وجه در آخر ماه و یا تقسیط آن در چند نوبت صورت گیرد.

نقد و بررسی روش سوم

در این روش رابطه حقوقی بین عناصر تشکیل‌دهنده کارت، قراردادهای بیع نسبه، ضمانت و وکالت است به این معنا که پذیرنده کارت (مراکز تجاری و خدماتی)، کالاها و خدمات خود را به صورت نسبه با قیمتی بالاتر از قیمت نقد به دارنده کارت می‌فروشند و دارنده کارت براساس قرارداد بیع نسبه، قیمت کالاها و خدمات را به فروشنده بدهکار می‌شود و متعهد می‌گردد در سررسید یا سررسیدهای مقرر به او بپردازد، صادرکننده کارت اولاً پرداخت بدهی دارنده کارت را ضمانت می‌کند و ثانیاً دریافت بدهی او را در سررسید و واریز آن به حساب فروشنده را به عهده می‌گیرد.

این روش گرچه از نظر فقهی مجاز است لکن دارای دو اشکال مهم می‌باشد.

اول، هدف از ابداع و ترویج کارت‌های اعتباری به وسیله بانک‌ها و مؤسسات مالی به جریان انداختن منابع نقدی بانک‌ها و مؤسسات مالی صادرکننده کارت است، در حالی که در طرح سوم چنان‌که خود طراحان تصریح دارند (همان: ص ۸۸)، صادرکننده کارت نقش ضامن و وکیل دریافت و پرداخت بدهی را دارد و منابع صادرکننده به جریان نمی‌افتد و فقط در مواردی که دارنده کارت پرداخت بدهی تأخیر کند، بانک از منابع خود به صورت ضامن استفاده می‌کند که این موارد موارد استثنا بوده و ممکن است اصلاً اتفاق نیفتد، بنابراین این روش با هدف اصلی انتشار کارت‌های اعتباری منافات دارد.

دوم، این روش به آن گروه از مراکز تجاری و خدماتی منحصر خواهد شد که توان مالی بالایی دارند و می‌توانند با فروش نسبه کالاها و خدمات، نیاز مشتریان را برآورده کنند و روشن است که چنین مراکزی اندک هستند، در نتیجه این روش نمی‌تواند فراگیر بوده در سطح جامعه گسترش یابد.

۴. طراحی کارت اعتباری براساس خرید و فروش وکالتی

در این روش صادرکننده کارت اعتباری (بانک) با تعیین سقف اعتبار و تحویل کارت به مشتری، به او وکالت می‌دهد با استفاده از کارت اعتباری و با استفاده از منابع مالی صادرکننده کارت، به صورت وکالتی کالاهای مورد نیاز خود را خریداری کند سپس با احتساب سود معین کالاهای خریداری شده را به صورت نسبه تا مدت معینی به وکالت از طرف صادرکننده کارت به خودش بفروشد، صادرکننده کارت ضمن قرارداد وکالت متعهد می‌شود: چنان‌چه دارنده کارت زودتر از سررسید معین (مدت نسبه)

بدهی خود به صادرکننده کارت را تسویه کند، وی متناسب با مدت باقی مانده، از کل یا بخشی از سود خود صرف نظر کند.

برای مثال وقتی مشتری کارت اعتباری با اعتبار معینی را از بانک خود دریافت می کند بانک طی قراردادی به وی وکالت در خرید و فروش می دهد، زمانی که دارنده کارت کالایی را انتخاب می کند آن کالا را به وکالت از طرف بانک به صورت نقدی و با استفاده از منابع بانک برای بانک می خرد و بهای آن را با استفاده از کارت اعتباری می پردازد سپس کالای خریداری شده را با افزایش ۱۰٪ سود (برای مثال) به وکالت از طرف بانک به صورت نسیه شش ماهه (برای مثال) به خودش می فروشد و متعهد می شود تا شش ماه قیمت نسیه کالا (قیمت نقد کالا + سود بانک) را به بانک بپردازد. در این روش چنانچه دارنده کارت بدهی خود را تا یک ماه بپردازد بانک از کل سود صرف نظر می کند و به بهای نقدی کالا بسنده می کند و چنانچه بعد از یک ماه و قبل از سررسید شش ماهه بپردازد متناسب با مدت باقی مانده از بخشی از سود بانکی صرف نظر می کند.

در این روش اگر موضوع معامله خدمات باشد و دارنده کارت بخواهد با استفاده از کارت اعتباری از خدمات شرکتها و مؤسساتی چون هتل، بیمارستان، دانشگاه و هواپیمایی استفاده کند، چون به اعتقاد برخی از فقیهان بیع مخصوص نقل و انتقال اعیان (کالاها) است و شامل منافع (خدمات) نمی شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴ق: ج ۱، ص ۲۱) برای این منظور می توان در خرید منافع و خدمات از قرارداد جعالة وکالتی استفاده کرد به این معنی که دارنده کارت به وکالت از طرف بانک و با استفاده از منابع بانک به قرارداد جعالة نقدی خدمات مورد نیاز خود را می خرد سپس با احتساب سود بانکی به وکالت از طرف بانک در جعالة نسیه ای به خودش می فروشد و متعهد می شود در سررسید معین بدهی خود (قیمت نقدی + سود بانکی) را به بانک بپردازد.

به بیان جامع، در این روش بانک به مشتری (دارنده کارت) وکالت می دهد کالاهای مورد نیاز خود را به قرارداد بیع نقدی وکالتی و خدمات مورد نیاز خود را به قرارداد جعالة نقدی وکالتی خریداری کند همین طور به او وکالت می دهد کالاها و خدمات خریداری شده را در قرارداد بیع نسیه وکالتی و جعالة نسیه وکالتی به خودش بفروشد.

در این روش نیز دارنده کارت ضمن قرارداد وکالت متعهد می شود چنانچه بدهی خود را تا سررسید معین (برای مثال شش ماه) به بانک بپردازد به ازای هر روز تأخیر، مبلغ ... ریال را به عنوان جریمه بپردازد.

مقایسه راه‌حل‌های چهارگانه

گرچه راه‌حل‌های مذکور، زمانی که دارنده کارت در سررسید مقرر بدهی خود را به صادرکننده کارت بپردازد از جهت فقهی مشکل ندارند و هر چهار راه‌حل قابل عمل هستند لکن در فرض تأخیر در پرداخت بدهی میزان انطباقشان با فقه متفاوت است کما این‌که از جهت کارشناسی تفاوت‌هایی با هم دارند که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

۱. چنان‌که گذشت راه‌حل سوم گرچه از نظر فقهی مجاز است لکن با غرض اصلی انتشار کارت‌های اعتباری که عبارت از بکارگیری منابع مالی بانک‌ها و مؤسسه‌های مالی صادرکننده کارت‌های اعتباری است، منافات دارد، چرا که در آن راه‌حل دارنده کارت توسط فروشنده تأمین مالی می‌شود و بانک صادرکننده کارت تنها نقش ضامن و وکیل در وصول بدهی را به عهده دارد.

۲. راه‌حل‌های اول و دوم گرچه از جهت تفهیم مشتری و عملکرد، آسان و شباهت زیادی به کارت‌های اعتباری بانکداری متعارف دارند اما از این جهت که بعد از یک ماه، مبلغی به‌عنوان جریمه بر اصل بدهی افزوده می‌شود، مشکل شبهه ربا پیدا می‌کند، به‌طور معمول یک ماه، فرصت کوتاهی برای تسویه بدهی است در نتیجه افراد زیادی مواجه با جریمه شده و به تدریج جریمه روشی برای گرفتن مازاد از بدهکار می‌شود و از حالت جریمه فرد متخلف فاصله می‌گیرد. افزون بر این‌که هرچه راه‌حل فقهی دور از جریمه باشد مناسب‌تر است چون مسئله تأخیر تأدیه به‌صورت شرط در ضمن قرارداد، گرچه مورد تأیید شورای نگهبان است اما از دیدگاه برخی از مراجع تقلید همچنان محل بحث و شبهه است (موسویان، همان).

۳. راه‌حل چهارم از جهت قرارداد نسبت به راه‌حل‌های دیگر پیچیده است و نیاز به تفهیم استفاده‌کنندگان از کارت دارد، لکن از آن‌جا که مدت سررسید آن طولانی است به‌طور معمول افراد کمتری منتهی به تخلف و پرداخت جریمه تأخیر تأدیه می‌شوند، در راه‌حل چهارم حتی بانک صادرکننده کارت می‌تواند انواع کارت‌های سه‌ماهه، شش‌ماهه و یکساله با نرخ سودهای پنج درصد، ده درصد و بیست درصد طراحی کند و افراد متناسب با توان پرداخت خود، انتخاب کنند، در نتیجه تخلف از سررسید و پرداخت جریمه در موارد نادر و استثنایی رخ می‌دهد و جریمه تأخیر تأدیه تبدیل به روشی رایج برای دریافت مبلغ مازاد نمی‌گردد. شاید به همین دلیل است که بانک‌های اسلامی سایر کشورها نیز برای صدور کارت اعتباری از قرارداد بیع مرابحه (خرید و فروش همراه با سود بانکی) استفاده کرده‌اند.

منابع و مأخذ

۱. اسماعیلی، کریم، کارت اعتباری بهتر است یا اسکناس دوهزار تومانی، آسیا، ۱۳۸۱/۱۱/۱۵ ش.
۲. اشفعی، محمدصادق و شیخانی، سعید، کارت‌های بانکی و چگونگی کاربرد آن در جمهوری اسلامی ایران، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۷۷ ش.
۳. امام خمینی، روح‌الله، تحریرالوسیله، قم، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه، بی‌تا.
۴. بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ربا، بوستان کتاب، اول، ۱۳۸۱ ش.
۵. رواس قلعه‌چی، محمد، المعاملات المالیة المعاصرة فی ضوء الفقه و الشریعه، کویت، دارالنفائس، اول، ۱۴۲۰ ق.
۶. فرهنگ، منوچهر، فرهنگ بزرگ علوم اقتصادی، تهران، نشر البرز، اول، ۱۳۷۱ ش.
۷. مکارم شیرازی، ناصر، انوار الفقاهه، کتاب البیع، قم، مدرسه الامام امیرالمؤمنین (ع)، ۱۴۱۳ ق.
۸. موسویان، سیدعباس، بررسی فقهی - حقوقی قوانین مربوط به جرمه و خسارت تأخیر تادیه در ایران، فقه و حقوق، شماره ۴، بهار ۱۳۸۴ ش.